

Pavjedamljennje Jurchanka VitalJa AlJaksandravicha (jurfak BDU), maj 2011 g. SJamjonaw, D. A. 2012. *Dzjonnik, 1943–1947 gg.* 1st ed. Minsk: Mjedysonť.
 Filataw, L. G. [i insh.], uklad. 2012. *Na abpaljenyh krylah: kniga wspaninaw njeprawnaljetnih vJaznJaw fashyzmu.* 1st ed. Minsk: Knigazbor.
 No name. 2011. *Bjelaruski arhiw vusnaj gistoryi.* [Online]. Available at: <http://www.nashapamiac.org>. [Accessed 10 March 2014].

УДК 94:277.4(477) «1945/1949»

DOI: 10.20535/2307-5244.44.2017.105462

О. І. Висовень

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

O. Vysoven

SHEI «Perejaslav-Khmelnytsky Hryhriy Skovoroda State Pedagogical University»

ЗНЯТТЯ З РЕЄСТРАЦІЇ ГРОМАД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ ЯК ОДИН З ДІЄВИХ МЕТОДІВ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ З РЕЛІГІЄЮ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Removal From the Register Communities Evangelical Christians and Baptist as one of the Most Effective Methods of Combating the Soviet Authorities on Religion in the Postwar Period

У статті на базі архівних документів з фондів ЦДАВО України, зокрема Ф. 4648 (Уповноваженого ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР) названо методи, які використовували уповноважені органи для зняття з реєстрації та розпуску громад ЄХБ УРСР у повоєнний період.

Ключові слова: Євангельські християни-баптисти, сталінська релігійна політика, релігійні громади.

The article is based on archival documents from the TSDAVO Ukraine. It shows the methods implemented by the Soviet authorities to cancell the registration and dissolute the Baptist community in the postwar period. We stated that during the Second World War, Stalin drew attention to the consolidating role of religions in the fight against the external enemy. He decided to employ the spiritual influence to implement his ambitious plans towards domination not only in the USSR but in the world. The postwar Stalinist «cosmopolitan» policy implemented double

standards. On the one hand, the leader of the Soviet Union through the pro-government VRYEHB international partners demonstrated the democracy and freedom of conscience, on the other he created a series of hidden mechanisms aimed at unification and control of the Protestant Church. Stalin's «cosmopolitan» policy led to the closure of thousands of worship houses across the USSR, and led many believers to meet their spiritual needs outside the church.

Keywords: Evangelical Christians-Baptists, Stalin's religious policy, religious communities.

Актуальність дослідження заявленої теми полягає в розкритті антигуманної сутності сталінського режиму в релігійній сфері та його політики подвійних стандартів щодо протестантських громад СРСР після Другої світової війни. Незважаючи на те, що останнє десятиліття правління Й. Сталіна багато дослідників називає ліберальним щодо релігії, бо режим відмовився від звичних у 1930-х рр. ув'язнення та розстрілів вірян. Натомість, демонструючи міжнародним партнерам за антигітлерівською коаліцією так звану «віротерпиму» політику, сталінський режим вдало застосував низку прихованих механізмів, спрямованих на нищення релігії. Одним з найбільш дієвих методів боротьби з церквою стала офіційна реєстрація та уніфікації релігійних громад, взяття їх на облік, яка дала можливість швидко закрити тисячі храмів і не відкрити жодного.

Така політика щодо Християнської Церкви на тимчасово окупованих територіях сучасної України, де замість турботи про вірян усіх конфесій визнається лише одна — Російська Православна Церква (РПЦ). Щоби не допустити негативного впливу ідеології РПЦ так званого «русского мира» на українських громадян та повзучої анексії українських територій, потрібно ретельно вивчати та оприлюднювати сталінські схеми й механізми подвійних стандартів у релігійній сфері та їхнього впливу на суспільну свідомість. Така постановка проблеми посилює актуальність та суспільну значущість проблеми як для сучасної історичної науки так і для громадськості.

Антирелігійна діяльність радянської влади в сталінський період стала об'єктом праць багатьох дослідників, водночас більшість з них досліджує проблему передусім щодо магістрального напрямку, а саме терору, насильства і воєнничої атеїстичної пропаганди (Крючков, Г. 1989, Лахно, О. 2009). Водночас, поза межами уваги більшості наукових праць «залишалися приховані від сторонніх очей механізми спрямованих на підпорядкування громади Євангельських християн-баптистів (далі ЄХБ) партійно-державній роботі» (Петров, С. 2014, Шкаровский, М. 2016), що в подальшому призвело до уніфікації громади й закриття молитовних будинків. Така політика

щодо вірян ЄХБ у післявоєнний період призвела до того, що тисячі з них залишилися без побудованих на кошти громади молитовних будинків, тому змушені були задовольняти свої духовні потреби напівлегально, зокрема їхні молитовні зібрання проводились утаємничено в когось із членів церкви дома.

У зв'язку з цим, мета дослідження — простежити приховані механізми сталінської політики, спрямованої на уніфікацію протестантської Церкви, зокрема ЄХБ, та підпорядкування її державно-партійній роботі, що в подальшому призвело до закриття тисячі молитовних будинків. Мета дослідження реалізується через низку завдань: назвати методи, які використовували уповноважені органи для зняття з реєстрації та розпуску громад ЄХБ; визначити кількість закритих по областях молитовних будинків євангельських християн-баптистів; показати, які наслідки мала політика уповноважених у справах релігійних культур для громад ЄХБ УРСР у післявоєнний період.

Після перемоги в Другій світовій війні тоталітарна влада СРСР вже не потребувала підтримки з боку релігійних громад, тому поновила боротьбу з ними. Але ця боротьба була прихована, оскільки відрізнялася від огульних антирелігійних кампаній товариства «Войовничий безбожник» та відкритого терору кінця 1920–1930-х рр. Тепер голова радянських народних комісарів СРСР Й. Сталін вирішив змінити механізми впливу на релігію, які були, на невидимі для сторонніх очей, але спрямовані на підпорядкування Церкви партійно-державній роботі (Шкаровский, М. 2016).

Для «вибілення» своєї репутації перед союзниками з антигітлерівської коаліції Й. Сталін вирішив показати їм, як у СРСР змінилося ставлення до свободи сумління й віросповідання. У цьому питанні, як вважає російський дослідник М. Шкаровський, «безсумнівно, Сталін діяв за задалегідь розробленим планом, в якому з деяких пір став приділяти Церкві значну увагу для надання особистому режиму влади видимості демократичної, віротерпимої держави. У його розрахунках Московській Патріархії відводилася істотна роль у налагодженні контактів з патріотичним рухом, релігійними колами на Балканах, Близькому Сході, в Північній Африці, встановленні зв'язків з впливовими течіями в Англії, США, Канаді, здатними вплинути на уряд. Кроки Сталіна назустріч Церкві викликали симпатію в цих країнах. Однак навіть відносини з союзниками по антигітлерівській коаліції були тут не головними. Зовнішньополітичні плани “вождя народів” були набагато більш глобальними. З весни 1943 р., коли результат війни став зрозумілим, він почав міркувати про майбутнє післявоєнного переділу світу, розробляти плани створення світової держави. У цих імперських задумки Церкві відводилася важлива роль» (Шкаровский, М. 2016, с. 10–11).

Й. Сталін використовував свою схему підпорядкування Православної Церкви партійно-державній роботі й щодо протестантських громад СРСР, зокрема УРСР. На нашу думку, без сумніву, суттєві зміни в політиці щодо релігії стали можливі лише у зв'язку з тим, що під час Другої світової війни Й. Сталін пересвідчився в її об'єднавчій ролі та впливі на духовне життя мешканців СРСР, віра яких за ці роки лише зміцніла. Тому він вирішив використати цей вплив на виснажене війною суспільство для зміцнення своєї влади в країні. Крім того, динаміку змін у релігійній політиці диктували післявоєнні міжнародні умови, адже для підняття престижу СРСР та посилення його впливу на світову політику потрібно було позбавлятися статусу країни, де розстрілюють за віру в Бога. Загалом, для Й. Сталіна на посаді Голови Раднаркому СРСР не існувало ніяких принципів та авторитетів, були тільки чітко визначені цілі, задля досягнення яких він використовував усі можливі методи, серед них — антигуманні. Тому релігія на той момент для нього стала політичним інструментом або засобом спершу для розширення свого впливу на партнерів з антигітлерівської коаліції, а в подальшому — світового панування.

Ще під час війни Й. Сталін особисто наказав створити підконтрольну державі Церкву. За його особистим підписом було видано Постанову № 527 від 19 травня 1944 р., відповідно до якої створювалася Рада у справах релігійних культів, яка мала наглядати за релігійними об'єднаннями та встановлювати зв'язок між урядом СРСР і керівниками цих об'єднань, зокрема сектантських, з питань цих віросповідань, які потребують вирішення на рівні Уряду СРСР. Головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР було призначено К. Зайцева. На нього покладался обов'язок у короткий термін подати на затвердження Раднаркому СРСР проект Положення про Раду в справах релігійних культів і її штат (Уполномоченому Совету... 1944, л. 1). Проте уже в постанові № 637 від 6 червня 1944 р. Й. Сталін наказав замість К. А. Зайцева призначити головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР (далі — голова РСРК) І. В. Полянського (Уполномоченому Совету... 1944, л. 5). Чому він так швидко передумав? На нашу думку, саме І. Полянський відповідав тим критеріям, які влаштовували як особисто Й. Сталіна, так і на той момент міжнародних партнерів. За даними дослідника С. Петрова, голова РСРК І. Полянський хоча й мав педагогічну освіту, але спеціалізувався переважно на знищенні церковнослужителів. Як стверджує дослідник, «він вів разом із Тучковим вів справу митрополита Петра, заарештованого на півночі Тобольська, порекомендувавши присудити йому п'ять років в'язниці. Так само Полянський вів справи священнослужителів у сорокових роках. 1944 р. став начальником відділу 2-го управління НКДБ»

(Петров, С. 2014). Таким чином, зробив справедливий висновок С. Петров, «ми бачимо, що Сталін, залишивши церкву, як і раніше, під контролем держбезпеки, всього зовнішнього світу підносив це так, як це хотіли чути західні демократи: РСРК очолює не чекіст, а педагог із великим стажем роботи не на Луб'янці, а у сфері вищої та професійної освіти» (Петров, С. 2014).

Отже, стає зрозумілою логіка призначення І. Полянського головою РСРК, оскільки для Й. Сталіна головним було те, що той добре знав, як створювати приховані для зовнішнього світу механізми боротьби з релігією й при цьому демонструвати всьому демократичному світу свободу сумління та віротерпимості.

Головне завдання Ради полягало в нагляді над здійсненням радянського законодавства про релігію й церкву (Рада у справах релігійних... 2015). В постанові № 628 містилися положення не лише про посадові оклади апарату уповноважених Ради союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомів, але й про їхні посадові обов'язки. Зокрема, Рада мала розробляти законодавчі акти й постанови про релігійні культу, а також інструкції з їх виконання; на неї покладался обов'язок проводити загальний облік церков, молитовних будинків, складати статистичні довідки. Затвердили Положення про утворення Ради своїми підписами заступник голови Народного комісаріату СРСР В. Молотов та управляючий справами Ради Народних Комісарів СРСР Я. Чадаєв (Уполномоченному Совета... 1944, л. 2–3).

Хоча фактично, як засвідчують архівні документи, Рада виконувала не лише наглядову та облікову функції, але й контрольну та карально-репресивну. В післявоєнній Україні уповноваженим у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР був П. Вільховий. Саме він з подання І. Полянського, якому особисто звітувався, формував політику уповноважених на місцях, зокрема інструктував, видавав накази й рекомендації, контролював роботу підлеглих та наказував їм, якими методами працювати з релігійними громадами євангельських християн і баптистів. Так, іще восени 1944 р. з ініціативи органів контролю тоталітарної держави лідерів євангельських християн і баптистів зібрали для проведення наради, на якій було ухвалено об'єднати дві протестантські церкви в єдиний союз євангельських християн-баптистів, а 1945 р. до нього приєднали християн віри євангельської (п'ятидесятників). Найвищим органом союзу стала Всесоюзна Рада Євангельських Християн-Баптистів (далі ВРЄХБ) (Крючков, Г. 1989, с. 10–11).

Керівництво офіційно зареєстрованої організації ВРЄХБ було повністю підконтрольним і підзвітним перед Уповноваженим у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР П. Вільховим. Так, в акті з грифом «секретно» від 2 листопада 1945 р. містився звіт про роботу Уповноваженого Ради у спра-

вах релігійних культів Ворошилоградської обл. А. А. Ліховодова, який вказував, що в області 30 громад ЄХБ та баптистів, і всі вони зареєстровані (Решения и постановления... 1945, л. 1.). У свою чергу, П. Вільховий з грифом «секретно» спрямовував роботу уповноважених по областях, які мали збирати інформацію про кількість зареєстрованих і незареєстрованих громад на місцях (Циркулярные-инструктивные... 1946, л. 17). Окрім того, керівництво ВРЄХБ на місцях мало збирати й передавати інформацію уповноваженим про чисельність молитовних будинків і громад, а з ними також погоджували призначення старших пресвітерів (Переписка с уполномоченным... 1949, л. 176).

Головним завданням такого моніторингу був точний облік зареєстрованих громад і членів, які входили до них. Інформацію ретельно збирали для об'єднання з подальшим закриттям спочатку невеликих громад (до 20 членів) у селищах та містах, далі влада знаходила приводи і для зняття з реєстрації великих громад ЄХБ. Після війни головним механізмом впливу на Християнську Церкву загалом, і ЄХБ зокрема, були не репресії й розстріли вірян, а зняття з реєстрації, що супроводжувалося конфіскацією майна релігійної громади та закриттям молитовних будинків. Таким чином, офіційна влада за посередництва керівників ВРЄХБ з одного боку демонструвала західним партнерам віротерпимість, а з іншого показувала вірянам, що зневажає їхні релігійні почуття та не змінює своєї тоталітарної сутності.

Так, за даними архівних матеріалів, після створення провладного ВРЄХБ протягом 1945 р. й до кінця правління Й. Сталіна, офіційно не відкрили жодного молитовного будинку, натомість тисячі було закрито. Це, насамперед, підтверджують дані листування між уповноваженими центральних органів влади, які опікувалися релігійними питаннями, й уповноваженими на місцях, їхні звіти, а також численні скарги вірян, які надходили до Ради. За даними архівного ф. 4648, головною причиною такої політики щодо вірян було небажання влади ділити свій вплив на настрої громадян з сектантами. Так, приводом закриття релігійної громади м. Орнін Кам'янець-Подільської обл. стало те, що старший пресвітер Лук'янчук на зібранні неодноразово оголошував збір коштів для бідних вірян. Офіційний вердикт І. Вільхового в цій справі був таким: за порушення закону про релігійні культу релігійну громаду розпустити (Переписка с уполномоченным... 1949, л. 172).

Загалом, приводом до зняття з реєстрації й закриття громади могло бути що завгодно, але найчастіше — її малочисленність (до 20 чоловік), небажання вірян різних протестантських спрямувань, зокрема п'ятидесятників або невеликих громад ЄХБ, об'єднуватися з провладним ВРЄХБ, розташування молитовного будинку в центрі міста, проведення молитовного зібран-

ня без дозволу уповноваженого, або будь-яка інша причина, в більшості випадків — свавілля місцевих органів влади тощо.

Аби зрозуміти подвійні стандарти тоталітарного режиму щодо віротерпимості й виявити масштаби та методи репресій, з якими зіткнулися віряни ЄХБ після війни, звернемося до офіційних повідомлень та листів вірян, які надходили з обласних центрів до РСРК. Важливу інформацію про ставлення до релігійних громад ЄХБ дають листи-скарги вірян. Передусім заяви на ім'я уповноважених РСРК віряни писали, протестуючи проти свавілля місцевих органів влади. В одному з листів-заяв, який надійшов до Ради в справах релігійних культів на ім'я товариша Соколова, пресвітер Пульмовської релігійної громади ЄХБ Ф. А. Кузьмич просив розглянути повернення молитовних будинків у селах Пульмо та Залісся Шацького району, які влада конфіскувала під сільраду (збудовані в 1935–1939 рр. на кошти релігійної громади). Втім, уповноважений по Волинській обл. Прокопенко постановив не задовольняти клопотання пресвітера Ф. А. Кузьмича (Переписка с Советом... 1946, л. 21). Натомість, коли звернення пресвітера Ф. А. Кузьмича було направлено до Києва та Москви, І. Вільховий наказав терміново розібратись у ситуації на місці, щоби не загромаджувати вищі вадянські органи непотрібним листуванням, яке викликає невдоволення вірян (Переписка с Советом... 1946, л. 71). Слід зазначити, що це був 1946 р., коли радянська влада лише утверджувалась у Волинській обл., тому не наважувалася відкрито нищити релігійні громади, боячись масових протестів вірян і протистояння на цьому ґрунті.

Водночас, у тих регіонах УРСР, де радянську владу було утверджено ще з 1920-х рр., відносини з громадами ЄХБ були надзвичайно складні, а з 1947 р. адміністративний тиск на релігію ще більше посилювався. За сприяння місцевих органів влади, які спиралися на «секретні» постанови й інструкції уповноваженого Ради, почали масово знімати з реєстрації молитовні будинки в тих областях, де їх було найбільше (Докладные записки... 1946, л. 84). Зокрема, найчисленніші громади ЄХБ були в таких областях: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Запорізька, Ізмаїльська, Кам'янець-Подільська, Київська, Миколаївська, Одеська, Сталінська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська. Ось деякі дані статистики про кількість зареєстрованих релігійних громад ЄХБ: у Ворошиловградській обл. — 30 громад (Докладные записки... 1946, л. 84). На 1945 р. по м. Києву було зареєстровано 10 громад ЄХБ, у яких налічувалося близько 1440 вірян. А 1949 р. їх залишилося 4, всі інші ліквідували органи влади у зв'язку зі «звільненням центральної частини міста від небажаного впливу сектантів» (Особий сектор... 1946, арк. 2–3).

Судячи з листування І. Вільхового з уповноваженими по областях, першими закривали молитовні будинки в селах, а потім у районних та обласних центрах (Переписка с Советом... 1946, л. 77). Тобто було розроблено орієнтовну схему нищення протестантської церкви, відповідно до якої уповноважені Ради на місцях спочатку оптимізували громади, тобто об'єднували невеликі (до 20 членів) з більшими, а потім знаходили приводи для зняття з реєстрації великих релігійних громад ЄХБ. Таку схему використовували по всій Україні.

За такою схемою протягом травня 1947 р. за підписом голови Ради Полянського було знято з реєстрації й закрито релігійні громади в Дніпропетровській обл. — в селах Шестипілля Солонянського району, Алфьорове П'ятихатського району, Підгірне Дніпропетровського району) (Уполномоченому Совету... 1947, л. 13–15). Протягом березня — липня 1947 р. в Київській обл. було ліквідовано релігійні громади ЄХБ м. Фастова, сіл Демидово Димерського району, Пятигір'я Тетіївського району, релігійні громади з м. Києва (вул. Червоноармійська), сіл Червона Зірка та Павлівка, Русанівка й Червоний Кут Вукського району, Кучкове Ліснянського району тощо (Уполномоченому Совету... 1947, л. 15–24). В Миколаївській обл. протягом лютого — вересня 1947 р. було закрито молитовні будинки ЄХБ в селах Олександрівка Вознесінського району, Старо-Горожень Привольнянського району, Жовтневе тощо (Уполномоченому Совету... 1947, л. 28). В Херсонській обл. протягом квітня — вересня 1947 р. ліквідували молитовні будинки сіл Велика Олександрівка і Мала Олександрівка, Широкий Яр Білозерського району тощо (Уполномоченому Совету... 1947, л. 45–46). Наведені приклади — це лише верхівка айсберга, який швидко насувався на громади ЄХБ по всій території УРСР.

За сприяння уповноважених Ради місцеві органи влади теж брали участь у погромах молитовних будинків громади ЄХБ. Типовий випадок зафіксовано в архівному ф. 4648, спр. № 2 за 1945 р. Віряни Знаменівської церкви ЄХБ в Кіровоградській обл. надіслали скаргу на ім'я голови президіуму Верховної Ради, в якій повідомили, що голова міськвиконкому тов. Найденко та завідувач комунального господарства тов. Прорак наказали своїм робітникам зламати відбудований на 70% молитовний будинок й забрати будівельні матеріали на суму 27 тис. руб., «...не задовільнившись попереднім диким свавіллям, нам остаточно забороняють проводити молитовні богослужіння в одному із найнятих приміщень, не дивлячись на те, що наша церква зареєстрована і оформлена документами в області» (Решения и постановления... 1945, л. 15).

Застосовувати механізми зняття з реєстрації й закриття молитовних будинків могли в різних ситуаціях. Наприклад, приводом для зняття з реєстра-

ції й закриття молитовного будинку в селі Жежелево Комсомольського району Вінницької обл. стало те, що пресвітер Трохимом Грос провів молитовне зібрання, присвячене пам'яті його п'яти дітей, які за короткий термін померли від менінгіту. На зібрання, яке відбулося 22 червня 1946 р. приїхали брати за вірою з сусідніх сіл і містечок, аби морально підтримати чоловіка, прийшли також місцеві діти й молодь. Загалом зібралося 58 членів громади. Проте для місцевих органів влади це стало викликом, тому уповноважений у Вінницькій обл. Пумков вирішив розпустити громаду, відсторонити від служби пресвітера Т. Гроса, а молитовний будинок тимчасово закрити. Розпорядження було надіслано вищому начальству до Києва та Москви, де й схвалено (Переписка с Советом... 1946, л. 84).

Приводом для закриття молитовного будинку могло бути його нотаріальне оформлення без довідки від уповноваженого. Так, 1949 р. на ім'я І. Вільхового надійшла доповідна від уповноваженого по Сталінській обл. Левенкова, в якій він просив роз'яснення по аналогічній ситуації (Переписка с уполномоченным... 1949, л. 114). З подання уповноважених контролювали діяльність релігійних громад санітарні й пожежні органи, які також мали право закривати молитовні будинки за нібито недотримання технічних, проти-пожежних і санітарних умов функціонування. Зокрема, з такого приводу 1949 р. було закрито чимало релігійних громад у Полтавській обл. (Переписка с уполномоченным... 1949, л. 72).

Окрім морального пресингу та деструктивних дій місцевої влади щодо релігійних громад ЄХБ, уповноважений Ради УРСР І. Вільховий рекомендував підлеглим органам використовувати й фінансовий пресинг. Так, в інструктивному листі від 29 січня 1946 р. І. Вільховий зажадав пояснення від підлеглого по Ворошиловградській обл. Ліховодова, на яких підставах той визнав неправильним обкладання податком пресвітера релігійної громади ЄХБ міста Рубіжне. Вказавши на те, що уповноваженому не слід займатися паралельною роботою, встановлюючи прибуток служителя культу і збирати з цього питання якісь свідчення, бо це — справа фінорганів (Циркулярные-инструктивные... 1946, л. 17).

Таким чином, у ході дослідження зроблено низку узагальнень: по-перше, під час Другої світової війни Й. Сталін звернув увагу на об'єднавчу роль релігії в боротьбі з зовнішнім ворогом, тому вирішив використати її духовний вплив для реалізації своїх амбіційних планів як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Ці плани збігалися в одному — прагненні панувати не лише в СРСР, але й у світі. По-друге, післявоєнна сталінська «віротерпима» політика насправді спиралася на подвійні стандарти: з одного боку, вождь СРСР через посередництво провладного ВРЄХБ демонстрував міжнародним пар-

тнерам демократію та свободу совісті, з іншого — створив низку прихованих механізмів, спрямованих на уніфікацію протестантської Церкви та підпорядкування її державно-партійній роботі. По-третє, сталінські приборчники, які очолювали Раду Уповноважених у справах релігійних культів, розробили орієнтовану схему зняття з реєстрації та розпуску громад ЄХБ, яку використовували уповноважені органи на місцях. По-четверте, сталінська політика подвійних стандартів у релігійній сфері призвела до закриття тисячі молитовних будинків по всій УРСР та змусила багатьох вірян задовольняти свої духовні потреби нелегально, влаштувати молитовні богослужіння втаємничено, у когось із одновірців удома.

Докладные записки и справки правительственных работников Совета при СМ СССР о результатах обследования работы областных уполномоченных за (1946 г.). Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 13.

Крючков, Г. 1989. *20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателю Совета Церквей ЕХБ, По пути возрождения.* Москва.

Лахно, О. 2009. *Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки).* Полтава: Друкарська майстерня.

Особий сектор ЦК КП України. Справка Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по УССР — о дислокации секты Евангельских християн-баптистов в г. Киеве. (1949 р.). Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 37, с. 2/9.

Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ УССР (1946 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 12.

Переписка с уполномоченным Совета по Запорожской и Закарпатской, Измаильской и Киевской областей Украинской ССР по вопросам снятия с регистрации и закрытия молитвенных домов. Том II. (1949 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 71.

Петров, С. 2014. Євангельські церкви в зовнішньополітичному векторі релігійної політики СРСР в 1941–1948 рр. *Схід.* № 1. 160–165.

Рада у справах релігійних культів. 2015. [Online] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рада_у_справах_релігійних_культур

Решения и постановления исполкомов областных районных Советов депутатов и трудящихся о закрытии молитвенных домов по областям Украинской РСР (1945 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 2.

Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР. Постановления Совета Народных Комиссаров СССР об организации Совета по делам религиозных культов при Совнаркомом СССР (1944 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 1.

Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР. Выписки из протоколов заседаний Совета Министров СССР (1947 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 25.

Циркулярные-инструктивные письма по делам религиозных культов при

Совете Министров СССР. Уполномоченным Совета при местах (1946 г.). ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, spr. 11.

Шкаровский, М. 2016. *Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах*. [Online] Режим доступа: http://krotov.info/history/20/1940/shkar_01.htm

Dokladnye zapiski i spravki pravitel'stvennykh rabotnikov Soveta pri SM SSSR o rezul'tatah obsledovanija raboty oblastnykh upolnomochennykh za (1946 g.). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (Dali — TsDAVO Ukrainy), f. 4648, op. 2, spr. 13.

Krjuchkov, G. 1989. *20 let po puti vozrozhdenija. Slovo na jubilej predsedatelja Soveta Cerkvej EHB, Po puti vozrozhdenija*. Moskva.

Osobij sektor CK KP Ukraïni. Spravka Upolnomochennogo Soveta po delam religioznykh kul'tov pri Sovete Ministrov SSSR po USSR — o dislokacii sekty Evangel'skikh hristijan-baptistov v g. Kieve. (1949 r.). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (Dali — TsDAHO Ukrainy), f. 1, op. 37, s. 2/9.

Perepiska s Sovetom po delam religioznykh kul'tov pri Sovete Ministrov SSSR po voprosam snjatija s registracii religioznykh obshhestv USSR (1946 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 12.

Perepiska s upolnomochennym Soveta po Zaporozhskoj i Zakarpatskoj, Izmail'skoj i Kievskoj oblastej Ukrainskoj SSR po voprosam snjatija s registracii i zakrytija molitvennykh domov. Tom II. (1949 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 71.

Petrov, S. 2014. Yevanhelski tserkvy v zovnishnopolitychnomu vektori relihiinoi polityky SRSR v 1941–1948 rr. *Skhid*. № 1. 160–165.

Rada u spravakh relihiinykh kultiv. 2015. [Online] Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Rada_u_spravakh_relihiinykh_kultiv

Reshenija i postanovlenija ispolkomov oblastnykh rajonnykh Sovetov deputatov i trudjashhhsja o zakrytii molitvennykh domov po oblastjam Ukrainskoj RSR (1945 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 2.

Upolnomochennomu Soveta po delam religioznykh kul'tov pri Sovete Narodnykh Komissarov SSSR po Ukrainskoj SSR. Postanovlenija Soveta Narodnykh Komissarov SSSR ob organizacii Soveta po delam religioznykh kul'tov pri Sovnarkome SSSR (1944 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 1.

Upolnomochennomu Soveta po delam religioznykh kul'tov pri Sovete Narodnykh Komissarov SSSR po Ukrainskoj SSR. Vypiski iz protokolov zasedanij Soveta Ministrov SSSR (1947 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 25.

Cirkuljarnye-instruktivnye pis'ma po delam religioznykh kul'tov pri Sovete Ministrov SSSR. Upolnomochennym Soveta pri mestah (1946 g.). TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 11.

Shkarovskij, M. 2016. *Stalinskaja religioznaja politika i Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v 1943–1953 godah*. [Online] Rezhim dostupa: http://krotov.info/history/20/1940/shkar_01.htm